

Принципи освіти в механізмі

реалізації права людини на освіту

О. Ф. Мельничук

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету

Здійснюється змістовна характеристика принципів освіти та визначається їх роль у механізмі реалізації права людини на освіту.

Ключові слова: принципи права, принципи освіти, механізм реалізації, право на освіту.

Осуществляется содержательная характеристика принципов образования и определяется их роль в механизме реализации права человека на образование.

Ключевые слова: принципы права, принципы образования, механизм реализации, право на образование.

Rich in content description of principles of education comes true and their role is determined in the mechanism of realization of human right on education.

Keywords: principles of right, principles of education, mechanism of realization, right to education.

Поняття принципів права є вельми дискусійним в юридичній науці, проте плюралізм думок вчених не заважає високій оцінці їх ролі в правовій системі загалом та функціонального призначення в механізмі правового регулювання суспільних відносин зокрема. Роль принципів права в суспільстві зумовлює підвищений інтерес дослідників до з'ясування їх суті, ознак, класифікації тощо. Дані питання активно розкриваються як у науковій, так і в навчальній юридичній літературі. Вони ґрунтовно висвітлюються в загальнотеоретичних дослідженнях, присвячених з'ясуванню сутності та значенню принципів права. Маємо на увазі праці таких науковців, як А. Колодій, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скакун, Т. Фулей, О. Уварова, М. Цвік та ін. У межах предмета свого дослідження питання принципів освіти в праві вивчали С. Барабанова, Є. Волохова, Н. Ракша, В. Сирих, М. Смирнова, О. Стульникова. На сьогодні малодослідженою проблемою є з'ясування змісту та ролі принципів освіти в механізмі реалізації права людини на освіту. Саме це є метою нашої статті.

Вирішуючи означену проблему, виходимо з того, що всі принципи права незалежно від їх теоретичної класифікації утворюють цілісну узгоджену систему та впливають на процес правореалізації. Тому для повноцінного здійснення права на освіту важлива вся система принципів: загальнолюдських (цивілізаційних), загальноправових (конституційних), принципів освіти, які закріплені в ст. 6 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. №1060-ХІІ (окремі з них можуть бути вихідними засадами для освітнього права як галузі, формування якої обґрунтовують вчені). Крім того, залежно від виду освітніх правовідносин, в яких реалізується право

на освіту, в означеному механізмі беруть безпосередню участь принципи окремих інститутів галузі освітнього права. Вважаємо, що в системі принципів права можна виділити ще й принципи реалізації права людини на освіту. Проте, згідно з визначеною метою нашої статті, розкриємо у механізмі реалізації права на освіту зміст та роль тих засад, які зафіксовані у вітчизняному законодавстві як принципи освіти.

У статті 6 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. №1060-ХІІ законодавець закріпив такі принципи освіти: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти; інтеграція з наукою і виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

У порівняльному аспекті доречно зазначити, що в ст. 2 Закону Російської Федерації «Про освіту» та в ст. 2 Кодексу Республіки Білорусь про освіту від 13 січня 2011 р. №243-3 закріплюються не принципи освіти, а принципи державної політики в сфері освіти, хоча за змістом між ними існує схожість.

Варто наголосити, що на рівні декількох постсоціалістичних держав визнається такий важливий принцип, як доступність освіти, що обумовлене пріо-

ритетністю для особи, держави та суспільства власне цінності освіти як соціального явища. Проте, доводиться констатувати, що всупереч ст. 53 Конституції України, яка гарантує право на освіту кожному, в Законі України «Про освіту» цей принцип звужується. Оскільки проголошується доступність не освіти, а усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою та й то не всім, а лише кожному громадянину. Ситуацію виправляє наявне офіційне роз'яснення поняття доступності освіти, здійснене Конституційним Судом України від 4 березня 2004 р. №-рп/2004 (справа про доступність і безоплатність освіти). Останній вказує на те, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту і держава має створити можливості реалізувати це право. Роз'яснюючи сутність доступності дошкільної і загальної середньої освіти, орган конституційної юрисдикції наголосив, що на відміну від значення доступності вищої освіти, перше слід розуміти як гарантію права кожного на здобуття такої освіти, якому кореспондує обов'язок держави забезпечити реалізацію цього права. Доступність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах полягає у створенні державою відповідних умов, за яких особа змогла б реалізувати своє право на здобуття вищої освіти на основі конкурсного відбору, з урахуванням своїх здібностей та інтересів у вільному виборі типу вищого навчального закладу, напрямку підготовки і спеціальності, профілю навчання.

Принцип доступності тісно пов'язаний із забезпеченням безоплатності освіти. Конституційний Суд України визначив, що безоплатність освіти на всіх рівнях є однією з гарантій її доступності. Відтак, принцип доступності передбачає такі постулати: а) нікому не може бути відмовлено у праві на освіту; б) держа-

ва зобов'язана створити можливості для реалізації права на освіту; в) держава зобов'язана забезпечити людині здобуття дошкільної і загальної середньої освіти. В узагальненому вигляді реалізація принципу доступності освіти означає створення державою належних гарантій для її здобуття.

Доводиться констатувати, що один із головних принципів освіти не повною мірою втілюється в українському суспільстві, бо держава не виконує своїх зобов'язань. У зв'язку з цим, малозабезпечені верстви населення неспроможні реалізувати своє право на освіту. Йдеться не лише про вищу освіту, а й про здобуття дошкільної та повної загальної середньої освіти. Реалізація принципу доступності в українському суспільстві «спотикається» через необґрунтоване закриття дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, непомірну батьківську плату за відвідування дитиною дитячого садочка, «астрономічні» суми за здобуття вищої освіти, які навіть перевищують європейські, перманентні реформи в сфері освіти і не забезпечують стабільності відносин.

Близький за змістом до принципу доступності освіти, але нетотожний йому, принцип рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку. Коли перший спрямовується на створення можливостей для реалізації права на освіту, то другий робить наголос на гарантуванні рівних умов.

Принцип рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку гармонізує з положеннями Конвенції ООН про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 р. Вона гарантує рівні можливості для здобуття освіти кожному без жодної різниці, винятку, обмеження або переваги за ознакою

раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища чи народження. Зі змісту цієї Конвенції зрозуміло, що знищення чи порушення рівності відносин у сфері освіти виражається у закритті для будь-якої особи або групи осіб доступу до освіти будь-якого ступеня чи типу, обмеження освіти нижчим рівнем, створення чи збереження окремих систем освіти або навчальних закладів, становищі, несумісного з гідністю людини, в яке ставиться будь-яка особа або група осіб. Для забезпечення рівних можливостей і відносин у галузі освіти держави зобов'язані застосовувати методи, які відповідають національним умовам і звичаям. Зокрема: зробити початкову освіту обов'язковою і безоплатною, середню освіту – загальним надбанням та загальнодоступною, вищу освіту – доступною для усіх на основі повної рівності і залежно від здібностей кожного; забезпечити дотримання передбаченої законом обов'язковості навчання та в усіх державних навчальних закладах однаковий рівень освіти і рівні умови щодо якості навчання; заохочувати і розвивати відповідними методами освіту осіб, які не здобули початкової або не закінчили її, продовження їх освіти відповідно до здібностей кожного; забезпечити без дискримінації підготовку до викладацької професії. Отже, принцип рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку корелює з принципом недискримінації в галузі освіти.

У сучасній інтерпретації принцип недискримінації означає заборону необґрунтованого різного (іншого) ставлення до осіб, які знаходяться в однаковій ситуації, або єдиного (однакового) підходу до осіб, які знаходяться в різних ситуа-

ціях [1, с. 87] Тому, на наш погляд, одне лише формальне проголошення рівності недостатнє для гарантії здійснення права людини на освіту. Практика життя показує, що формальна рівність повинна забезпечуватися створенням умов фактичної рівності. Адже процес реалізації права на освіту залежить безпосередньо від особистих задатків, здібностей людини, інших умов, які у всіх неоднакові. Отож, життя вимагає їх «вирівнювання» шляхом запровадження спеціальних заходів державної підтримки, яка виражається в існуванні пільг для вступу окремих громадян до вищих навчальних закладів. Встановлення цих пільг обумовлено об'єктивними потребами, оскільки такі особи не можуть на рівних умовах конкурувати з іншими. Таке явище в праві називається позитивною дискримінацією. Отже, принцип рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку, що закріплений у вітчизняному законі про освіту, необхідно розуміти як таку засаду, що забезпечує всім рівні можливості для здобуття освіти, в тому числі й «вирівнювання» об'єктивно існуючих відмінностей між людьми, які створюють перешкоди для рівної конкуренції з іншими.

Такі принципи освіти, як гуманізм та демократизм, відносяться до основоположних в системі права загалом та водночас мають педагогічний (гуманізм) або політичний (демократизм) відтінки. Гуманізм є системою поглядів, що визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, яка вважає благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності – нормою стосунків між людьми [2, с. 157]. У праві принцип гуманізму проявляється у визнанні самоцінності людської особис-

тості, невід'ємності її прав і свобод, поважання її гідності, захисту від свавільного втручання у сферу особистого життя [3, с. 200]. Принцип гуманізму виражається у ст. 21 Конституції України, яка проголошує, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а також, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. З огляду на сферу реалізації права на освіту та його суб'єктів, принцип гуманізму має надзвичайно велике значення. Адже головним учасником освітніх правовідносин є особа, яка навчається, переважно дитина, якій і забезпечується особистісний розвиток. Тому важливо, щоб здійснення права на освіту відбувалося в умовах людяності, чуйного та позитивного ставлення, любові до дитини, віри в її здібності, терпимості до її недоліків. Реалізація права на освіту в умовах гуманізму сприяє формуванню моральних якостей людини, культури поведінки, вихованню кращих її рис, збереженню психічного і фізичного здоров'я. Культивування гідності людини, як центральна ідея гуманізму, формує в особі усвідомлення її ваги в суспільстві, що, в свою чергу, сприяє задоволенню потреб особи в здобутті знань, умінь, навичок.

Принцип демократизму освіти включає два її структурні сегменти – демократизацію управління освітою (загалом освітньою сферою і безпосередньо навчальним закладом) та демократизацію навчально-виховного процесу. Якраз на першому з них акцентує увагу Н. Ракша, вважаючи, що демократизація освіти передбачає децентралізацію і регіоналізацію управління системою освіти за дотримання найбільш визначальних принципів освітньої політики України, надання автономії навчально-виховним закладам у розв'язанні основних питань їх діяльності, подолання монополії держави на освіту, перехід до дер-

жавно-громадської системи управління освітою, де особа, суспільство та держава стануть рівноправними суб'єктами, створення системи партнерства учнів, студентів і педагогів [4, с. 70]. З іншого боку, принцип демократизму в освіті є одним із педагогічних, бо передбачає зміну стилю взаємин між учасниками навчально-виховного процесу, зрівнювання в правах педагога та особи, яка навчається, застосування різноманітних форм і методів навчання.

Формалізація принципу демократизму освіти має важливу роль, але іноді не виконується на практиці. Спостерігається, що його втілення в життя є проблемним у випадках надання ширшої автономії навчальним закладам, вільного вибору студентами навчальних дисциплін та викладачів, дієвого контролю громадськості за діяльністю органів державного управління освітою, повноцінної участі в життєдіяльності навчального закладу органів студентського самоврядування тощо.

Закріплення в Законі України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. №1060-ХІІ такого принципу, як поєднання державного управління і суспільного самоврядування в освіті, є теж надзвичайно актуальним, адже спрямований на реалізацію демократичних основ в управлінні освітою, збалансування державно-громадського впливу на стан і розвиток системи освіти. Цей принцип виражає сутність державної політики в царині освіти, відображає її державно-громадський характер, конкретизує зміст такого вихідного положення, як демократизація освіти.

Неабияке значення для реалізації права людини на освіту має проголошення в законі принципу пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, який походить від конституційної норми про визнання людини, її життя і здоров'я,

честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю. Функціонування в освітніх правовідносинах аналізованого принципу дозволяє втілювати право на освіту в умовах культивування в свідомості людей таких вічних цінностей, як істина, добро, краса, справедливість. Такі цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства та значною мірою духовно відтворюють саму людину [5, с. 992]. Відтак, аналізований принцип дає змогу особі здійснювати право на освіту в умовах визнання загальнолюдських духовних цінностей найбільш значущими і важливими чинниками життя.

Потребує наукового аналізу такий принцип, як незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій. В. Сирих пояснює закріплення принципу незалежності освіти від політичних партій в освітніх законах прагненням пострадянських країн попередити втручання в сферу освіти комуністичної партії та вважає цей принцип фікцією [6, с. 226]. Проте не можна так категорично оцінювати цю засаду з таких міркувань. Слід взяти до уваги, що на конституційному рівні (ч. 3 ст. 37) заборона створення і діяльності організаційних структур політичних партій стосується лише державних закладів, тому, на наш погляд, проголошення цього принципу в базовому освітньому законі деталізує конституційну норму щодо її реалізації в сфері освіти.

Стосовно ж закріплення в освітньому законі такого принципу, як незалежність освіти від громадських організацій, то варто зауважити: цей принцип суперечить ч. 3 ст. 36 Конституції України, в якій гарантується громадянам право участі у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав і інтересів (право на освіту тут відноситься до останньої групи). Професій-

ні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів, обмеження щодо членства в них можуть встановлюватися Конституцією і законами України. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. №1045-XIV визнає членами цієї громадської організації осіб, які навчаються в навчальному закладі (ст. 7). Крім того, зі змісту абз. другого ст. 5 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. №1060-XII випливає, що представники громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі, є учасниками навчально-виховного процесу. Відтак, професійна спілка є одним із суб'єктів освітніх правовідносин, який наділений представницькими повноваженнями. Отже, суперечність між означеними нормативно-правовими актами очевидна та потребує усунення.

Вважаємо за потрібне висловити свої міркування й щодо принципу незалежності освіти від релігійних організацій та її світського характеру. Він лише частково відповідає змісту конституційної норми (ч. 3 ст. 35), в якій проголошено, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Таким чином, для держави і школи визначено їхній характер – світський. Це положення поширює свою дію на державні інституції, проте не на приватні навчальні заклади. Натомість, вітчизняне законодавство проголосувало світський характер освіти. Законодавче закріплення принципу в такій редакції суперечить міжнародним стандартам, які покладають на держави обов'язок забезпечити функціонування навчальних закладів, альтернативних державним, у яких за бажанням батьків діти могли б вивчати певну релігію. Міжнародні норми гарантують можливість батькам обирати навчальні заклади для своєї ди-

тини, відповідно до власних релігійних та світоглядних переконань, при дотриманні цими навчальними закладами мінімуму вимог, які визначає держава. Зокрема стаття 2 Першого протоколу Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошує, що держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних та світоглядних переконань. Стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зобов'язує держави поважати свободу батьків обирати для своїх дітей не лише запроваджені державними властями школи, а й інші, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань. У статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачено обов'язок держав поважати свободу батьків забезпечення релігійного і морального виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

З порівняльною метою зазначимо, що в європейських країнах по-різному ставляться до релігійної освіти, виходячи з власних традицій. Так, у Великій Британії, Швеції, Данії, Ірландії держава не відокремлює державну школу від релігії. Натомість, у Франції, Бельгії, Швейцарії – навпаки [7, с. 10]. Формалізація принципу світського характеру освіти здійснена толерантно в Законі Російської Федерації «Про освіту», в якому світська освіта обов'язкова лише для державних та муніципальних навчальних закладів, що потрібно було б запровадити і в Україні.

Аналіз змісту інших принципів освіти вказує на їх педагогічний характер.

Підтверджує дане твердження зіставлення положень, які закріплені в освітньому законодавстві, з принципами навчання та виховання, які містяться в енциклопедичній літературі педагогічного характеру. Зокрема серед засад дидактики знаходимо такі, що цілком збігаються за змістом з принципами освіти: науковості, безперервності, гнучкості і прогнозованості освіти, зв'язку навчання з практикою, єдності системи освіти та ін. Доцільність висунення педагогічних принципів у ранг правових має своє пояснення. За допомогою таких вихідних положень вдається підкреслити специфіку побудови, функціонування та розвитку системи освіти. Адаже не випадково засадничі ідеї всіх галузей права або їх інститутів мають своє «забарвлення» чи то «господарське», чи то «земельне» тощо. Цей факт лише підтверджує думку, що «принципи права засвоюють соціальну дійсність у найбільш універсальній формі, що зумовлює їх особливу роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання. Зміст принципів визначається матеріальною основою життєдіяльності суспільства, а люди формулюють їх та втілюють в життя» [8, с. 65]. В механізмі реалізації права людини на освіту вони займають важливе місце, їх не доцільно заперечувати, оскільки ці принципи містять основні вимоги до об'єкта освітніх правовідносин – освіти. Педагогічні за своїм характером принципи, формалізовані в освітньому законі, є визначальними для функціонування та розвитку освіти, бо вміщують вимоги, яким повинна відповідати вся її система, спрямовані на належну організацію та забезпечення якості освіти, а отже, й на повноцінну реалізацію права людини на освіту.

Отже, аналіз принципів, закріплених у міжнародних, національних нормативно-правових актах та зарубіжних кра-

їн, що регулюють право на освіту, проголошених у правовій доктрині, а також практика їх втілення в життя дають змогу сформулювати такі висновки:

принципи освіти є базовими структурними елементами механізму реалізації права людини на освіту. Врахувавши зауваження, висловлені в нашій статті, щодо необхідності усунення суперечностей в нормативно-правових актах, які визначають принципи освіти, пропонуємо в системі останніх виділити дві групи, які відрізняються за своєю природою. До першої слід віднести: доступність освіти кожному; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; незалежність освіти від політичних партій. Ці принципи походять від конституційних норм, тому наділені найвищим рівнем імперативності, загальності та універсальності.

Інша група представлена принципами, які мають педагогічний зміст: органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями; науковий, світський (наголосимо: для державних і муніципальних навчальних закладів) характер освіти; інтеграція з наукою і виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті. Педагогічний характер цих принципів не применшує їхньої ролі в механізмі реалізації права людини на освіту. Оскільки навчально-виховна діяльність лежить в основі освітніх правовідносин, то формалізація на рівні базового закону вихідних вимог до освіти має важливе значення для повноти реалізації людиною права на освіту та ефективності дії цього механізму.

Список використаної літератури

1. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія / С. П. Погребняк. – Харків: Право. – 240 с.
2. *Гончаренко С. У.* Гуманізація освіти / С. У. Гончаренко // *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. *Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студентів юрид. вищих навч. зал.]* / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
4. *Ракша Н. С.* Адміністративно-правове забезпечення права громадян на освіту: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / Наталія Станіславівна Ракша. – Донецьк, 2006. – 202 с.
5. *Киричок В. А.* Цінності / В. А. Киричок // *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. *Сырых В. М.* Введение в теорию образовательного права / В. М. Сырых. – М.: Центр образовательного законодательства РФ, 2002. – 340 с.
7. *Цебенко С.* Право на релігійну освіту: до характеристики міжнародних стандартів / С. Цебенко // *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* – Львів, 2009. – Вип. 49. – С. 8-13.
8. *Сидор В. Д.* Поняття і види принципів земельного законодавства України / В. Д. Сидор // *Вісник Академії адвокатури України.* – 2011. – № 20. – С. 64-70.